

HEGYI KLÁRA:

TÖRÖK BERENDEZKEDÉS A MEGHÓDÍTOTT ORSZÁGOKBAN*

Ha a török birodalom felépítését, a központi kormányzat szervezetét és a tartományok ellenőrzését vizsgáljuk, az erős centralizmus tűnik szembe; ha a tartományi berendezkedést, a megszerzett országok hasznosítását figyeljük, alkalmazkodási képességgel és rugalmassággal találkozunk. Szó sem volt arról, hogy a törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben is azonos módszerrel akarták volna kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük; ez a határ egyben azt is jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból, és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált kiszolgálásában.

A helyi adottságokhoz való alkalmazkodás a tartományok kezelésének három fő változatát hozta létre: a balkáni-kisázsiai formát, az arab országokbeli változatot és a vazallus államok kezelésének módszereit. A két utóbbi formát, mint tőlünk távolabb állókat, csak nagy vonalakban s ezért jócskán leegyszerűsítve próbálok meg jellemezni, a magyarországinak is mintájául szolgáló balkáni berendezkedést részletesebben írom le.

Az arab országok

A Közel-Kelet meghódításából Szelim szultán úgy tért haza, hogy csak helyőrségeket hagyott hátra, az igazgatásnak még legmagasabb szintje is korábbi mameluk előkelők, helyenként törzsi főnökök kezében maradt. Az 1520-as szultánválasztás szeparatista mozgalmakat váltott ki (1520–21: Damaszkusz, 1520–24: Kairó), amelyeknek leverése után Szulejmán szultán hozzálátott a török uralom stabilizálásához. A rendezés (amelynek legfontosabb állomása Ibrahim nagyvezir 1524-es egyiptomi törvénykönyve¹) arra törekedett, hogy egyensúlyt teremtsen a hatalomban osztozó három nagy erő: a központból kiküldött török vezetőréteg, a gamizonok török ka-

*Részlet a szerző kandidátusi disszertációjából

tonasága és a helyi előkelők között. A tartományi vezetés legfelső szintjét törökök vették át (kormányzók, defterdárok, kádik), akiket központi ellenőrzés alá vontak, a régi mameluk elit az igazgatás középszintjére szorult vissza és elsődleges feladatául a termelés és adózás megszervezését kapta, míg a katonaságra külső támadások elhárítását és belső megmozdulások elfojtását, a kívánt társadalmi egyensúly őrzését bízták. Mohamedán országról lévén szó, a jogi és vallási élet nem kívánt különösebb átalakítást, viszont mindenütt az adott viszonyokhoz igazodva szervezték meg a pénzügyigazgatást.

A rendezést elsőként Szíriában végezték el. A tartományt a birodalom törzsterületein érvényes pénzügyigazgatási rendszerbe tagolták,² s ezáltal valamennyi arab ország közül ezt kapcsolták legerősebben a birodalomhoz. Irak és a legfontosabb arab állam, Egyiptom stabilizálása már nehezebbnek bizonyult, beépítésükre lazább formát találtak, mint Szíria esetében. A mezőgazdasági termelés mindkét országban (Irakban gyengébben megszerveve) a nagy folyókra épülő öntözőrendszereken alapult,³ s a törökök nem vállalkoztak arra, hogy a termelés évezredek tapasztalatát igénylő irányítását maguk vegyék kézbe. Ezt a roppant feladatot továbbra is helyiekre bízták; ezeket az országokat nem vonták közvetlen pénzügyigazgatásuk alá, nem vezették be a tímárrendszert sem. Az adóbérlők által beszedett állami jövedelmekből a kormányzók kifizették a katonai és igazgatási kiadásokat, s a fennmaradó összeget (meghatározott évi adót) felküldték a fővárosba.⁴ A módszer helyessége beigazolódtott, Egyiptom a birodalom éléskamrája és kincstárának gyakori megmentője lett.

A Közel-Kelet stabilizálása nagy vonalaiban eredményesnek, s az idő változtatásait átvészelve egészen a 10–20. századig tartósnak bizonyult. A berendezkedő törökök azonban két nehézségen nem tudtak úrrá lenni.

Teljesen reménytelenül hadakoztak a sivatagi nomádokkal, akiknek együttműködési készsége elengedhetetlen feltétele volt minden kereskedelmi és zarándok-útnak: a szíriai sivatag peremén meg az Arábiában vezető utakon csak az ő segítségükkel, vagy legalábbis jóváhagyásukkal lehetett közlekedni. Gyenge kormányzók, belső zavarok vagy külső háborúk idején a törzsek önállósodtak, zaklatták a karavánokat, rajtaütöttek a településeken. A helyi vagy birodalmi török katonaság csak a sivatag széléig tudta üldözni őket, a homok világában tehetetlennek bizonyult. A nomádok megtörhetetlensége a Közel-Kelet további történetének egyik meghatározó összetevője lett.⁵

A másik a helyi előkelők fokozatos térnyerése. A megszállók erős

számbeli kisebbsége, katonaságának helyi házasságai és ebből következő lassú asszimilálódása egyenesen ösztönözte az arab őslakosság hagyományokat őrző, erős vezető rétegét, hogy igyekezzen növelni befolyását. Mivel mohamedán volt, legyűrése lehetetlennek bizonyult. Harca Egyiptomban a századforduló évtizedeiben sorozatos zavargásokkal vette kezdetét, s a következő két évszázadban valamennyi arab országban az igazgatás mind több területe csúszott át helyi előkelők kezébe.⁶

Bár a közel-keleti országokkal azonos berendezkedési típusba tartoztak, hiszen formailag vilájeteknek és szandzsákoknak számítottak kinevezett kormányzók vezetése alatt, merőben más helyzetet: a függés leglazább formáját élvezték Észak-Afrika kalózállamai, Tripolitánia, Tunisz és Algír. Viszonyukat a birodalomhoz inkább a kölcsönös egymásrautaltság jellemezte, semmint az alávetettség. A birodalom nélkülük nehezen tudta volna felügyelete alatt tartani a Földközi-tengert, a kalózállamoknak pedig a spanyol nyomás feltartóztatására szükségük volt a török nagyhatalom politikai, katonai és anyagi segítségére. E „barbárnak” is nevezett államok megtartották saját igazgatásukat és hadseregüket, alattvalói hűségen és állandó készenlétten kívül csak némi ajándékkal tartoztak a szultánoknak.⁷ Itt a törökök katonai befolyása is csak a partmenti kikötőkre és erődítésekre terjedt ki, a terület mögöttes, hegyvidéki és sívatagi zónáira nem.⁸

A vazallus államok

A Dunától és a Fekete-tengertől északra fekvő szerzeményeik közül a törökök csak a hódításuk fő irányába eső és a Habsburgokkal folyó háború hadszínterévé váló Magyarország meghódított részét szállták meg, a tőle keletre fekvő államokat vazallusi függésbe kényszerítették.

Alávetésük előfeltétele katonai biztosításuk volt. A törökök megszállták az illető ország déli védelmi vonalát vagy ilyen nem létében fontosabb városait, ezt a sávot beolvastották a birodalomba és erős őrségekkel látták el. Az ország belseje ezáltal nyitottá és védtelenné vált, a hódítók a ritka elszakadási kísérleteket általában könnyedén meg tudták akadályozni.

Bulgária bekebelezése, a déli Duna-part erődítéseinek megszállása után a törökök elsőnek Havasalföldet érték el. 1417-ben elfoglalták Gyurgyevót és Turnut, az akindszik végigpusztították az országot. A vajda a háborút lezáró békében elismerte a török fennhatóságot. Jó félévszázad múlva a Krim félsziget került sorra. 1475-ben elesetek a déli partján sorakozó genovai kereskedőkolóniák, ezekből a megerősített Kaffa központtal szan-

dzsákat szerveztek. E parti sávtól északra a Girej-direj-dinasztia vezette krími tatár kánság két év múlva elismerte a szultán hűbéruraságát. Moldva már 1456 óta adózott a Portának, de katonai bekerítése csak 1484-ben vette kezdetét Kilia és Akkerman elfoglalásával a Duna, ill. Dnyeszter torkolatában és 1538-ban fejeződött be a Dnyeszter-parti Tighina és a Prutig terjedő Budzsák megszállásával.

1552-ben a Temes-Maros-vidék megszerzésével Erdély dél-nyugati kapuja is megnyílt a törökök előtt. Az események menete és kifejtése itt eltér a megszokottól. A török fennhatóság elismerése megelőzte a várfoglalásokat, s a hódítók katonai jelenléte is korlátozottabb volt, hiszen a fejedelemség körül nem épült ki török garnizonok gyűrűje, saját várrendszerét is megőrizte. Az alapállás ennek ellenére azonos volt: Erdélybe akár Havasalföld és Moldva, akár Temesvár felől be lehetett törni.

Az alávetés fenntartásának volt néhány olyan módszere, amely Erdély kivételével valamennyi vazallus államra egyaránt jellemző. Számát tekintve jelentéktelen, politikailag azonban fontos, hogy török katonaság állomásozott mindhárom fővárosban, formailag az uralkodók védelmére, valójában ellenőrzésére.⁹ Hatékony eszköznek bizonyult a vazallusi hűség biztosítására a tuszok intézménye. Míg a Girej-család Anatóliában élő, mondhatni vendégeskedő tagjai jól megnevelt ellenjelöltekként álltak a porta rendelkezésére (a 16. század leglojálisabb kánja korábban brusszai dervisként szívtá magába a szultán feltétlen tiszteletét¹⁰), addig a román vajdák Isztambulba rendelt fiait és unokáit az apák fékentartására visszatartott valódi tuszok voltak. Még Moldva törökverő uralkodója, Nagy István is kénytelen volt fiát, majd unokáját kiszolgáltatni a szultánnak.¹¹

Féken tartásukra maguk a vazallus államok is kiváló eszközt adtak a törökök kezébe. Uralkodó osztályaik örökös belső viszályai mindig kiteremték azt a réteget, amelyik egy-egy önállósnak igyekvő s ezért keményebb kormányzati módszerekkel élő uralkodó törekvéseinek a törökökkel versengve vetett gáncsot. Kiszolgáltatottságuk miatt a vazallusok ritka kivételektől eltekintve mindig kijátszhatók voltak egymás ellen.

A közös jegyeken túl mindegyik vazallus állam egyedi volt a magában. A krími tatárok mohamedán hite és országuk földrajzi elhelyezkedése helyzetükben érdekes kettősséget eredményezett. Magyarországtól Moszkváig ők voltak a térség réme, azt a benyomást keltik, hogy feltétel nélkül azonosultak a birodalom katonai érdekeivel, ők a porta leghűségesebb kiszolgálói. A másik oldalon viszont – a 15–16. században feltétlenül –

olyasfajta egyenrangúság és egymásra utaltság jellemezte tatárok és törökök viszonyát, amilyennel Észak-Afrika kalózállamainál találkozunk.¹²

A porta a 15–16. században sem nézte közömbösen a Fekete-tengertől északra fekvő térség politikai viszonyainak alakulását, de közvetlen beavatkozásra még ritkán határozta el magát. Saját hadserege helyett a tatárokat eresztette rá a térségre, akiket különben nemigen kellett biztatni, legfeljebb irányt szabni önálló vállalkozásaiknak és fékezni őket, ha a birodalom érdekei békét kívántak. A krími kánság e harcokban, a 16. század 50–60-as éveiben élte fénykorát. Mozgását ugyan részben a porta szabta meg, de vitathatatlan katonai sikerei, a birodalomnak nyújtott nélkülözhetetlen támogatása, kánjai és a szultánok rokoni kapcsolatai lazítottak vazallusi kötelekeken. Századközepe uralkodói tüntetően hangsúlyozták önállóságukat. A rettegett tekintélyű Girej-dinasztiát a porta is tiszteletben tartotta, csak kényszerítő esetekben, rebellióra hajló kánok lecserélésénél nyúlt durva eszközökhöz. A tatár törzsek kánválasztó és a szultánok investitúra-joga kölcsönös kompromisszumok sorozatában, többnyire konfliktusmentesen megfért egymással. A porta a tatároktól nem követelt adót, sőt, vazallusai közül egyedül őket anyagi támogatásban részesítette. A kánságnak vámokból, rablóhadjáratai és óriási méretű rabszolgakereskedelme hasznából olyan tetemes bevételei voltak, hogy gazdaságilag független maradt.¹³ Adómentessége ellenében állandóan 20–30.000 lovassal kellett támogatnia a szultáni hadsereget.

Oroszország megerősödése és térnyerése, a török birodalom megszorodó közvetlen háborúi Lengyelországgal és Oroszországgal a 17. század közepére megfosztották a tatárokat önálló mozgásuk korábbi terétől. Most már valóban parancsra cselekvő vazallusként be kellett érniük azzal a kiegészítő szereppel, melyet a szultáni hadvezetés a birodalmi hadsereg mellett kijelölt számukra.

Havasalföld és Moldva már kezdetben szorultabb helyzetbe kerültek, mint a krími kánság. A törökök erőfölényével és a vazallus államok fénytartására kialakított módszereivel szemben sem Magyarország, sem Lengyelország nem nyújtott elégséges segítséget, és sorra kudarcba fulladtak azok a kísérletek is, amelyek a két vajdaság erőit akarták közös törökellenes fellépésre összefogni. Szorult helyzetekben még a legharcosabb vajdák sem tehetek egyebet, mint hogy trónjuk és országuk mentésére újra és újra behódoltak a portának.

A 16. század második felében megdöbbentő mértéket öltött a két vajdaság kizsákmányolása. Havasalföld adója (harádsz) behódolásakor 3.000

arany volt, ez a 15. század közepére 10.000-re, újabb száz év elteltével 50.000-re, a 16. század végére 150.000-re emelkedett. Moldva kezdeti 2.000 arany adója előbb 6.000-re, a 16. század közepére 30.000-re, a végére 65.000-re ugrott.¹⁴ (A legújabb, frissen feltárt török levéltári anyag alapján végzett számítás, amely az akcse értékváltozását is figyelembe veszi, 1591/92-ben Havasalföld adóját 85.000, Moldváét 60.000 dukátban adja meg.¹⁵) A harádzshoz egy peskesnek nevezett pótdadó járult, amelynek összege elérte az előzőét. Az 1538-ban Moldvából elűzött Petru Rares vajda 150.000 aranyért vásárolta vissza országát; a századvégi források a vajdai kinevezés áraként már milliós összegekről írnak. A 17. század elején a gazdaságilag kimerült vajdaságok adóját a porta kb. egyötödére szállította le, az alkalmankénti ajándékok és a vajdaság megvásárlására fordított összegek azonban nyomasztóak voltak.¹⁶

A pénzdókat felmérhetetlen mennyiségű, szorított áron felvásárolt termény, elsősorban gabona és állat egészítette ki. A főváros és a hadsereg ellátásához szükséges mennyiség biztosítására a porta gyakran megtiltotta az állat- és gabonakivitelt más országokba.¹⁷

A gazdasági kizsákmányolás erősödése és a vajdai tekintély gyengülése szoros kölcsönhatásban álltak. A vajdai nevezés szabályos árverésre bocsátása csak a 18. században vált rendszerré, de a trónért folyó licit már a 16. században sem ismeretlen. A vajdákat már nemcsak a porta cserélgette, hanem maguktól is sűrűn váltogatták egymást. A 17. században Havasalföldön átlagban négy, Moldvában két évenként cserélt gazdát az uralkodói szék. Trónjuk megtartásáért egyre több megaláztatást kellett eltűrniük. Vajdák sora kényszerült arra, hogy az évi adóval személyesen zárandokoljon el Isztambulba, eltűrték fiaik és unokáik tuszul tartását. Tudomásul vették, hogy régi fővárosaikat, az északabbra fekvő és ezért valamivel védettebb Târgovişte ill. Suceavát a törökök a könnyebben elérhető Bukarestbe ill. Jaşiba helyezték át.¹⁸ 1551-ben az uralmon levő moldvai, 1591-ben a leváltott havasalföldi vajda tért át mohamedán hitre.¹⁹ Mindez azonban nem mentette meg őket attól, hogy országaik gazdasági és politikai vezetése a portától támogatott görögök kezébe csússzon át, akik a 18. század elején a trónt is megszerzték maguknak.

A balkáni berendezkedési forma

A törökök tartományi berendezkedésének legismertebb, „klasszikus” formája a Balkán félszigeten és Kisázsia nyugati felében volt honos. Itt élt

tiszta formájában a tímár-rendszer, teljesedett ki a vilájet- és szandzsák-beosztás. Ezeken a területeken, mint az átlagostól erősen elütő formával, csak néhány vándor törzs vagy hozzáférhetetlen hegyvidéki néptörődék életkörülményeivel kellett számolni; a Balkánon a 19., Anatóliában a 20. századig a messzi külső világ hatalmi harcai sem éreztették komolyan hatásukat. Így kisebb helyi eltérésekkel akadálytalanul érvényesülhetett az erős centralizáció, e területek olyannyira beolvadtak a birodalomba, hogy évszázadokon át szilárd magját alkották.

A birodalom törzsterületének két nagy része egy lényeges ponton eltért egymástól: Kisázsia lakosságának nagyobb része mohamedán volt, míg a hódítás előtti Balkáné tisztán keresztény, s ez nem pusztán vallási különbség, hanem két eltérő társadalmi és intézmény-rendszer jelzése is. Anatóliának a szeldzsuk állam szétesésekor önállósodott emirátusai részben beletörődtek az uralomváltásba, részben reménytelen küzdelemben alul maradtak, s vezető rétegük a vereség után olvadt be az új urak közé. Népeességük nagy tömegei meg sem igen érezték az uralomváltást, hiszen az oszmán-törökök intézményrendszere a kisázsiai szeldzsuk előzmények folytatása volt. Azután, hogy az uralom kérdése az oszmán-törökök javára dőlt el, a szeldzsuk-törökök maradványai simán beépültek az új államba, amelyben a meghódítottak a hódítókkal egyenrangú mohamedánok és törökök, nem pedig leverte emirátusok szenvedő utódai lettek.

A Balkán félszigeten ezzel szemben nemcsak az uralom kérdése várt eldöntésre, hanem a beépítés hogyanja és mértéke is. A törökök itt a feudalizmusnak bár fejletlen, de a saját társadalmuktól mégiscsak alapjaiban különböző rendszerével kerültek szembe, s azzal a feladattal, hogy az előbbinek akár teljes felszámolásával, akár egyes alkotóelemeinek felhasználásával a félszigetet olyan szorosan építsék be birodalmukba, hogy a további hódítás biztos háttérzáraként válják. A keresztény lakosság ebben a „birodalomépítő munkában” a leigázás szenvedő alanyaként kapott fontos szerepet, a hódítók egyenrangú partnereivé csak a renegátok váltak. A félsziget beépítése az első hódításoktól egészen a 16. század elejéig elhúzódott, a törzsterületeken meghonosított berendezkedés folyamatát és kiteljesedett végeredményét itt lehet igazán felmérni.

A Balkán meghódítása nemcsak időben és térben, hanem az egymást váltó berendezkedési formákat tekintve is szakaszosan haladt.²⁰ A törökök először csak egy-egy alkalomra jelentek meg, portyázó-pusztító csapatok törtek be, beavatkoztak a helyi viszályokba, ütésekkel adtak és kaptak. Az első komoly győztes csaták után nagyot fordult a hatalmi helyzet: a Balkán

uralkodói sorra hűbéruruknak ismerték el a szultánokat. Ez azonban még nem jelentette a törökök végleges győzelmét. Beállt az az átmeneti korszak, amikor még megvoltak a régi államok élükön saját uralkodóikkal és nemesiségükkel, de már a törökök is a határokon belül álltak olyannyira, hogy hűbérbirtokokat kezdtek osztogatni a még nem teljesen biztosított területeken. Mindenütt hosszú évtizedekig tartott, amíg az éppen soron lévő ország a vazallusi függés elismerésétől eljutott a teljes katonai leveretésig, amíg uralkodó osztálya a hódítókhoz való óvatos közeledéstől – a kényszerítő szorításban nem tehetvén egyebet – átváltott a beépülésre, s amíg a törökök kezdetben csupán katonai jelenléte konszolidált polgári berendezkedéssé változott. A félig foglalásnak ez az átmeneti korszaka a törökök berendezkedési formáiban is átmeneti megoldásokat hozott, például a határbégségek korábban emlegetett rendszerét.

A félsziget megszállása a Duna-Száva vonalig durva osztással két nagy szakaszban ment végbe. A 14. század végéig végérvényesen török uralom alá került Thrákia, Bulgária és Macedónia nagyrésze. A törökök ankarai veresége (1402) után a hódításokban szünet következett. A félsziget nyugati felén lassúbb volt az előnyomulás, mint a keletin. A megnövekvő távolságok, a nehezen megközelíthető hegyvidékek s nem utolsósorban Hunyadi és az ő hadjárataival egyidőben erőre kapó törökellenes harcok miatt csak az 1450–60-as években sikerült Görögországot, Albániát, Szerbiát és Boszniát meghódítani. A 15. század második fele a Balkán végleges katonai bekebelezését hozta, s egyben a polgári berendezkedést is. Lezajlott a földek felmérése és szétosztása, a terület közigazgatási felosztása és a szükséges igazgatási apparátus kiépítése, ezzel együtt eltűnt a határbégségek fölöslegessé vált rendszere. A félsziget keleti és nyugati felének meghódítása közti közel évszázados különbség már itt, a Balkán félszigeten belül is eltéréseket hozott a két félbelső életében.

Az első európai hódítás, Thrákia, a törökök számára katonai hídfőállást jelentett Európa felé, biztosítása e korai időszakban rendkívüli fontosságú volt. Ahogy azonban a szultáni sereg egyre északabbra nyomult, úgy csökkent az újabb hódításoktól délre fekvő területek katonai jelentősége, nőtt viszont szerepük az előnyomulás gazdasági feltételeinek biztosításában és az új tartományok iszlamizálásában.

A hadsereg elvonulását, a katonai foglalást mohamedán polgári lakosság beköltözése és berendezkedése követte. Thrákiában már a 14. században megindult a nagyarányú áttelepedés Anatóliából, s a mohamedánok átköltözése a Balkán félsziget déli vidékeire a 15., sőt a 16. században is folyta-

tódott.²¹ Macedónia városaiban is fokozatosan nőtt a mohamedán népesség. Az utánpótlás két forrásból táplálkozott: a foglalást követő évtizedekben elsősorban a betelepülőkből, ezt követően nagyrészt a helyi lakosság áttéréséből. A 14. század huszas éveitől az 1570-es évek végéig készült összeírások adatainak vizsgálatából az derül ki 33 macedóniai város népességének változásáról, hogy mohamedán lakosság – nem a hivatalnokokat, várkatonákat vagy szpáhikat, hanem csak az adófizető városi iparosokat-kereskedőket számolva – mindegyikben volt; relatív számuk a vizsgált másfél évszázad alatt lassan bár, de folyamatosan és biztosan nőtt. 1519-ben Kratovo városában 45 adófizető volt áttért, az összes adózó közel egyharmada; a század közepére ez a szám 72-re emelkedett.²² 1460-ban Bitola városában egyetlen első generációs mohamedánt írtak össze, 1528/29-ben 796 mohamedán között 75-öt, 1556-ban 480 között 123-at. Ugyanakkor Szkopje 1088 mohamedán lakosából 360 feltételezhetően frissen áttért volt.²³ Az áttérés a korábbi vezetőrétegnél indult meg, őket követték a városi iparosok és kereskedők, majd a 15. század utolsó évtizedében az iszlamizálás folyamata a falvakban is megkezdődött.

Eppen a falusi lakosság vallási megoszlásáról tudósítanak azok a bulgáriai tímár-összeírások, amelyek az adózó egységek (hánék) felsorolásakor elkülönítették a keresztényeket és mohamedánokat. A legdélebbi terület, amelyről ilyen forrás fennmaradt, Avrethisztár és Szaloniki körzete (1447–1489 közötti időszak).²⁴ Az összeírásban egyetlen város szerepel, Avrethisztár, adófizetőinek több mint fele mohamedán. A lajstromozott 109 falu következőképpen oszlik meg lakosságuk vallása szerint:

tisztán mohamedán lakosságú	17 falu – 15,59 %
vegyes lakosságú	11 falu – 10,09 %
tisztán keresztény lakosságú	81 falu – 74,31 %

A falvak 25,68 %-ában élt tehát mohamedán lakosság, 74,31 %-a maradt meg kereszténynek. Ha a mohamedán és keresztény adófizető egységek, hánék számát vetjük össze, azt látjuk, hogy az adózók nagy százaléka volt már mohamedán: 1 mohamedán hánével csak 6,69 keresztény háne áll szemben.

Bulgária északi feléről, kb. a Szófia magasságától a Duna vonaláig húzódó széles sávból két összeírás maradt fenn.²⁵ Mindkettő kelet nélküli, de biztonsággal a 15. század közepére datálható, s mindkettő a nikápolyi szandzsák-ból való.

A nagyobbik nikápolyi tímár-defter 13 várost és 456 falut jegyez fel. A 13 városnak nevezett település (közülük nem egyben a hánék száma kisebb

volt, mint sok faluban) közül mindössze kettőben nem említ az összeírás mohamedán lakosságot; összes mohamedán (564) és keresztény (2372) há-
nák aránya 1:4,2. A 456 falu megoszlása a következő:

tisztán mohamedán lakosságú	48 falu — 10,52 %
vegyes lakosságú	69 falu — 15,13 %
tisztán keresztény lakosságú	339 falu — 74,34 %

tehát a falvak 25,65 %-ában éltek törökök. Ez a szám tizedes pontosságig megegyezik az előbb elemzett összeírás eredményével; ha azonban a hánék arányát nézzük, azonnal nyilvánvaló, hogy ezen az északi területen kevesebb volt a mohamedán telepes és kisebb méretű az áttérés, mint délen (itt a ve-
gyes lakosságú falvak között sokhelyütt csak egyetlen mohamedán háztar-
tást jegyzett fel az összeíró több kereszténnyel szemben). A hánék között
981 mohamedán és 11.757 keresztény volt, arányuk tehát 1:12.

A kisebb nikápolyi összeírás, amely a terület keleti felét méri fel, szá-
mosabb mohamedán népességről ad hírt. Egyetlen várost jegyzett fel, Tut-
rakant, mohamedán lakosság nélkül. (Ezt elég nehéz elhinni, hiszen a dunai
erődítésrendszer e fontos pontjáról joggal tételezhetjük fel, hogy helyőrsé-
ge mellett polgári mohamedán lakosság is élt benne.) Az összeírás 96 falvából

tisztán mohamedán lakosságú	16 falu — 16,66 %
vegyes lakosságú	21 falu — 21,87 %
tisztán keresztény lakosságú	59 falu — 61,45 %

tehát falvainak 38,53 %-ában élt mohamedán lakosság. A kétféle népesség
adózó háztartásainak aránya is jóval magasabb a nikápolyi szandzsák nyu-
gati felében tapasztaltnál, 1:7,3.

Szintén a 15. század közepéről maradt egy csonka összeírás a Tirmovo
körzetében fekvő, tímárnak adott falvakról.²⁶ Mindössze 38 falu adatait tar-
talmazza, de éppen egy friss telepítésű körzet népességi viszonyait tükrözi.
A 38 faluból csupán 8 volt tisztán keresztény lakosságú, 18-ban csak moha-
medánok éltek, 12-ben mohamedánok és keresztények vegyesen (ez utóbbi
kettő együtt közel 80 %-ot tesz ki). A falvakban összeírt mohamedán és ke-
resztény hánék száma csaknem egyenlő: 563 a betelepülők és 673 az ősla-
kosságé. A tisztán mohamedán lakosságú falvak török nevűek, a forrás ki-
adói egy-két kivételtől eltekintve ezeket a falvakat nem tudták korábban is
meglévő településekkel azonosítani.

A Balkán-félsziget közel száz évvel később meghódított északnyugati
felének beépítésében elsősorban már nem a köztörökök nagyarányú áttele-
pülése játszott főszerepet (ide már kevesebb telepes jutott²⁷), hanem a volt

uralkodó osztályok beszüppantása a török katonai és adminisztratív vezető rétegbe. E folyamat eredményei részben ismertek. Sokat emlegetett tény egyes területek erős iszlamizálódása (Albánia, Bosznia), az albán, szerb, bosnyák renegátok erőteljes részvétele az államigazgatásban. Kevésbé ismert viszont az, hogy az új területek nem iszlamizált lakosságából sokan élveztek tímárbirtokot vagy teljesítettek zsoldos katonai szolgálatot a szultáni hadseregben. Keresztény szpáhikkal a Dél-Balkánon is találkozhatunk, térben észak felé és időben haladva azonban mind többel, fordított arányban a betelepülők számának csökkenésével.

A fennmaradt legkorábbi (1431–32) tímárösszeírás az albán előkelők beépülését rögzítette. Ez a defter az Arvanid szandzsákbán (a mai Albánia területe Tiranától délre), szétosztott javadalombirtokokat lajstromozza s az itteni földbirtokok első szétosztását rögzíti (az ország végleges meghódítása után majd új felosztást végeznek el). A defterben felsorolt 335 tímárbirtokból 60 (18 %) keresztények kezén maradt. A keresztény birtokosok közül 4 főpap, a többi helyi előkelő volt. Az összes tímár 30 %-át itt még Kisázsziából áttelepült szpáhioknak adták.²⁸ A tirhalai szandzsák (Trikkala, Thesszália) 1454–55-ös tímárdefterében szereplő 182 birtokból 36 (20 %) volt keresztény birtokosé. Erre a területre még mindig viszonylag nagy számban telepedett át török eredetű szpáhi és szolgaszemélyzet.²⁹ Egy 1421–1451 között készített, Prilep és Krcevo (Macedónia) környékét áttekintő defter-töredék tanúsága szerint itt 90 tímárból 26-nak (29 %) volt keresztény birtokosa.³⁰ 1454–55-ben Vulk vilájetben (Pristina és Vucsitrin körzete) 16-os volt a keresztény birtokosok részesedése (170ből 27)³¹, 1469-ben Hercegovina és Bosznia területén 24 % (467-ből 111)³². A szendrői szandzsákban a részesedés már a keresztény tímárosok javára változott: 1467–68-ban itt 85 tímár volt keresztények kezében (57 %) és csak 64 mohamedánokéban; egy másik, ugyanebből az időből fennmaradt összeírás a szandzsák egy részéről, a branicsevői szubasiságból 59 keresztény (65 %) és 32 mohamedán tímárost lajstromoz.³³

A keresztény tímárosok nagyobb része a hódítás előtti birtokosok közül került ki, akiknek korábbi földjeik alakultak át tímárbirtokká. Ezek közül sok kisjövedelmű, aprócska föld volt,³⁴ melyen nemegyszer egy egész család, több testvér is osztozott. Akadtak azonban hatalmas birtokok is: az 1431-es albániai összeírás idején az ország egyik legelőkelőbb családjának feje, Pavlo Kúrtik, 26 faluból álló javadalombirtok jövedelmeit élvezte. Ezek a korábbi birtokos családok, ha már földjüket részben vagy egészében sikerült átmenteniük, igyekeztek azt meg is tartani. Áttérésük az iszlámra álta-

lános volt, s egy-két, ritkán három generáció során végbement. A néhány egybevethető összeírás azt sejteti, hogy a keresztény tímárbirtokosok leg-szívesebben északon tartották magukat. A szendrői szandzsákban az idézett összeírás után fél évszázaddal (1516) még mindig volt 49 keresztény tulajdonban levő javadalombirtok; az aladzsahiszári (kruseváci) szandzsákban ugyanekkor 48, 1530 körül, tehát a hódítás után hét évtizeddel, még mindig 23.³⁵

A nem iszlamizált elem részvétele és megmaradása még erősebb volt a helyben állomásozó hadsereg nem földdel javadalmazott alakulatainál. Közismert, hogy a magyarországi török várakban nagy számban szolgáltak a Balkánról származó keresztény katonák, de így volt ez az északbalkáni helyőrségek esetében is. Elsősorban a dunai védvonalban szolgált sok keresztény várkatoná. A tüzérek általában keresztények voltak, zsoldot kaptak vagy tímárt birtokoltak. Galambóc várában egy 1467–68-as lista 10 tüzért, 40 zenberekcsit (a 82. janicsáregység katonái), 6 várszolgálatban álló kovácsot – valamennyien keresztények voltak – sorol fel, s az itt szolgáló 52 martalóc egy része sem volt mohamedán. Akadt még keresztény a vár ijaszai és a várépítésre rendelt építőmesterek és ácsok között is, a város lakosai közül pedig 76 keresztény a város és a hajók védelmére volt kirendelve. Vidinben és környékén a hódítás (14. sz. vége) után 70–80 évvel a védelmet elsősorban keresztény martalócok és vojnyukok látták el.³⁶

A várkatonaságon kívül nagyszámú keresztény szolgált a hadjáratokba vonuló seregtestekben is. A 16. század elején Boszniából ezer embert osztottak be az akindzsik közé,³⁷ de a legtöbb keresztény katona az állattenyésztő, vándor vlah népelemből került ki. A vlahok Hercegovinában, Montenegróban és a Drina mentén éltek nagy számban, ezekről a területekről rajzoltak ki, részben a törökök szervezett telepítései során. Az 1477–78-as defter Herszek vilájetben (Hercegovina) 4616 vlah háztartást és 198 nőtlen vlah férfit írt össze, akik 107 „közösségbe” tagolódtak (ezekben 8–100 család volt). A vlahok részleges adómentességet élveztek, ennek ellenében háború idején területenként meghatározott számú felfegyverzett lovast voltak kötelesek kiállítani.³⁸ Ezek közül a vlah lovaskatonák közül kerültek ki a balkáni török tartományok életében sokat emlegetett vojnyukok. Számuk magas volt, az 1516-os aladzsahiszári (kruseváci) defter 1000 vojnyukról tudósít. Bár forma szerint a keresztény rájához tartoztak és vallásukat megtartották, elsősorban a török állam katonáinak, nem pedig adózó rájának tekinthetjük őket.

A török katonának állt délszlávok elsősorban a háborúba vonuló sere-

gekben szolgáltak, s csak másodsorban várakban. Ez természetes is, hiszen azután, hogy a hadszíntér észak felé tolódott s végül Magyarországra tevődött át, a Balkán elvesztette közvetlen katonai jelentőségét és békés hátorzággá csendesült. Csak a tengerparti jelentősebb erődítésekben és az északi, a Dunára és Szávára támaszkodó várvonalban állomásozott nagyszámú katonaság, a déli és belső területeken csak jelképes őrségekkel találkozunk. Néhány macedóniai adat: 1455-ben Szkopjét 30 fős őrség védte, 1531-ben Koszturban 31, Szerfidzsében 25, Stipben 16 várkatona szolgált, az 1569/70-es pénztári évben a tengerparti Kavala várában 68 fős garnizonnak fizettek zsoldot.³⁹ Fontosabb erődített pontok Szerbia belsejében sem voltak; rendkívüli fontossággal bírt viszont az a sűrű várhálózat, amely Észak-Szerbia, Észak-Bulgária és Dél-Magyarország erődítéseiből állt össze,⁴⁰ s amely a magyarországi török végvárrendszer mögött a birodalom belső területeit közvetlenül védő második várvonalaként, egyben a hadak gyülekező és ellátó zónájaként szolgált.

A Balkán félsziget belseje „hátorzági” feladatokat látott el: tímárosok tömegét tartotta el, mezőgazdasági termékekkel és nyersanyagokkal látta el a hadsereget, a fővárost és a birodalom exportját, nemesfém lelőhelyeit a török kincstár rendelkezésére bocsátotta, európai háborúk idején etette, karbantartott utakkal és átkelőhelyekkel segítette, s ami talán legnehezebb volt: elviselte a felvonuló seregeket.

Nemcsak török történészek állítják (nemegyszer túlzott hangsúllyal felemlgetve a népeket boldogító Pax Ottomanát⁴¹), hanem balkáni kutatók is elismerik, hogy a belső zürzavarok és török háborúk életet bénító korszakai után „a balkáni országok nagyrésztében egyfajta reneszánszt, a gazdasági feltételek kedvezőbbre fordulását”⁴² hozta a török uralom. A politikai megnyugvást gazdasági egységesülés és fellendülő termelés követték. Az elengedhetetlen államocskák helyét egy világbirodalom foglalta el, a félsziget az egymást keresztező politikai és gazdasági érdekektől megszabadulva egy erősen központosított, céltudatosan vezetett gazdaság vérkeringésébe kapcsolódott be.

Azok a gazdasági központok, amelyek a török hódítás előtt elsősorban a bányák, másodsorban a fejedelmi székhelyek mellett alakultak ki,⁴³ az új rendszerben részben elvesztették jelentőségüket. A török gazdaságvezetés megkülönböztetett figyelmet fordított a Balkán gazdag ezüst-, arany- és ólombányáira, de azáltal, hogy a nemesfém kitermelését állami monopólium alá vonta, kivitelét pedig megtiltotta, elriasztotta közelükből a korábbi forgalmat lebonyolító raguzai kereskedőket. A bányák mellett fekvő koráb-

bi piacközpontok szerepét a törökök közigazgatási-katonai centrumai vették át (ezek közül is erősebben fejlődtek azok, amelyek az Isztambul-Belgrád főúton feküdtek). Macedóniában főleg Szkopje, Szerbiában Novi Pazar és Nis, Bulgáriában Szófia és Plovdiv vonzották a kereskedőket. Északon Belgrád szerepe nőtt erőteljesen: az észak felé tartó seregek két évszázadon át itt gyülekeztek és itt tartottak visszatértükben pihenőt, ami a városnak különösen élénk kereskedelmi életet biztosított.⁴⁴ A táborozó sereg mellé települt piac hamarosan nagy terület kereskedelmi csomópontjává nőtt, gabona, bőr, viasz, szőrme gyűjtőhelye lett a Száva-Duna mindkét partjáról. Fellendültek a belső birodalmi élelmiszerforgalomban szerephez jutó tengerparti kikötők is (Volosz, Szaloniki, Várna stb.).

Az újonnan elfoglalt területek, s különösen a mohamedánokkal erősen betelepített déli vidékek városaiból kezdetben tömegesen menekül az őslakosság, részben a hegyekbe, részben az önállóan maradt dalmát városokba. Helyüket mohamedán és zsidó telepesek foglalták el, s a céhekbe szerveződő kézművesipar 15. századi fejlődését jelentős részben ők biztosították. A 16. században leállt az őslakosság elmenekülése, sőt, az iparos-utánpótlást részben már városba költöző falusiak biztosították.⁴⁵

A háborúk megszűnése nyugalmat hozott, a birodalom pedig korlátlan (részben kényszer-) felvevőpiacot biztosított a mezőgazdaság számára. A termelés olyan mértékben nőtt, hogy az élelmiszerek már nemcsak a lakosság ellátására voltak elegendők (a megelőző századok nagy éhínségei után ez sem lebecsülendő), hanem birodalmon belüli és azon kívüli kivitelre is jutott belőlük.⁴⁶

A békekorszak gazdasági fellendülését a török állam a maga – korábban megismert – módszerei szerint hasznosította. Teljes egészében megtartotta a bányák jövedelmét; a céheken keresztül ellenőrzött kézművesipart a terület saját ellátására hagyta meg; a mezőgazdasági termények begyűjtésébe és újraelosztásába pedig határozottan beleszólt.

Mindenekelőtt terményadókkal és kényszerfelvásárlásokkal biztosította a felvonuló hadseregek élelmezését. Hogy az ellátás Belgrádtól északra is biztos legyen, az idecsődülő kereskedőket a sereg továbbvonulása után is maradásra kötelezte, hogy ne csak a könnyű haszonból részesedjenek, hanem a katonaság után küldött élelmiszerek begyűjtéséből is kivegyék részüket.⁴⁷ A Balkán mezőgazdasági terményeinek újabb jelentős hányadát a főváros és néhány nagyobb város ellátására rendelte. Isztambul 7–800 ezres lakossága (17. sz. közepe) évi 4 millió juhot, 3 millió bárányt és 200 ezer marhát fogyasztott el, kb. másfélszáz péksége ellátásához naponta 500 ton-

na lisztre volt szükség. A város etetése közel olyan komoly szervezettséget és felvásárló-szállító apparátust követelt, mint a hadseregé. Néhány közel- eső szárazföldi és távolabbi, de víziúton könnyen megközelíthető vidék egész terményfeleslegét kötelezően a városba irányították: a Balkánról Thrákia, Thessália, Macedónia, Bulgária és a román fejedelemségek fölös gabonája és állatállománya került először helyi raktárakba, majd onnan pontosan kidolgozott menetrend szerint a főváros meghatározott kikötőibe ⁴⁸

A Balkán saját ellátását jelentősen elősegítette az, hogy a törökök minden korábbi belső vámot eltöröltek, s ettől egymással addig alig érintkező területek között alakult ki áruforgalom. Mindez a kivitelre is előnyösen hatott. Az állam csak addig terjesztette ki exporttilalmát, ameddig az élelmiszerkivitel a hadsereg és a városok ellátását veszélyeztette. A feleslegeket éppen hogy érdeke volt Nyugat-Európa felé terelni, hiszen az állami bányamonopólium a Balkán addigi egyetlen komoly exportcikkét, a nemesfémeket kivonta az európai piacokról, s ezt a veszteséget csak mezőgazdasági termények és alapanyagok értékesítésével lehetett valamelyest pótolni. ⁴⁹

A balkáni kivitel már a török hódítás előtt is jórészt raguzai kereskedők kezében volt, s ők gyorsan alkalmazkodtak a politikai változásokhoz. A törökök éppen hogy learatták első komoly győzelmüket a Marica mellett (1371), a raguzaiak a magyar király közbenjárásával már a pápa hozzájárulását kérték a hitetlenekkel folytatandó kereskedéshez. Szerbiai és boszniai telepeik a háborúk viharaiban is tovább éltek, s a 15. század végéig Macedóniában és Bulgáriában is megszorodtak. 1442-ben a porta az egész birodalomban, szárazon és vizen szabad kereskedést biztosított számukra, az európai oldalon csak három városban kellett alacsony, átlagosan 2 %-os vámot fizetniük. Helyzetük azáltal szilárdult meg véglegesen, hogy adófizetést vállaltak: II. Mehmednek előbb évi 1500, 1478-tól 12.500 dukátot fizettek. ⁵⁰

A begyűjtést és felvásárlást csak részben végezték maguk a raguzaiak. Nagymennyiségű áruval látták el őket vezető török tisztviselők és hivatalos élelmiszerszállítók, akik részben mentességet szerezve, részben nyílt csempészéssel és sikkasztással még a kiviteli tilalom alá eső területekről is teremtettek elő gabonát, élőállatot, bőrt, szőrmét és viaszt. De e legfontosabb exportcikkek fő származási területei Görögország, Szerbia és Bosznia voltak. Raguz a 16. század elején még csak mintegy 100 hajóval (20.000 tonna űrtartalom) végezte a szállításokat. Harminc évvel később hajóinak száma másfélszeresére növekedett (40.000 tonna űrtartalom), az 1570–80-as években már 180 hajó (65.000 tonna) vitte Dél-Európába a Balkán gabonáját, borát és állati termékeit, s szállított visszafelé főleg textíliákat. ⁵¹

A raguzaiakon kívül kisebb mértékben Spanyolországból menekült és a Dél-Balkánon letelepedett zsidók kapcsolódtak be a balkáni kivitelbe, majd a 17. században Split. A kialakuló helyi, keresztény és mohamedán kereskedőréteg ritkán lépte át a birodalom határait.

A biztos katonai megszállás, az őslakosság egy részének iszlamizálása ill. beszippantása a hadseregbe, a termelés erőteljes bekapcsolása az összbirodalmi gazdaságba: e három tényező mellett még egy negyedik, a polgári közigazgatás kiépítése tette teljessé a balkáni országok szilárd beépítését a török birodalomba. A törökök a meghódítottak rendszeréből kiirtottak minden olyan intézményt, amely az ő berendezkedésükkel összeegyeztethetetlen volt: megsemmisítették a régi államot, hadseregét és hivatalait, megfosztották hatalmától vagy magukba olvasztották a régi uralkodó osztályt, a helyi jogrendszereket a magukéval cserélték fel. Az élet rendjét mohamedán törvények és a török közigazgatás szabták meg.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a hajdani előljárókat egészen a falvak szintjéig török hivatalnokok váltották fel, már csak azért sem, mert ilyen népes apparátus előteremtéséhez nem állt rendelkezésre elegendő ember. A balkáni országokban mindenütt megtaláljuk a települések keresztény előljáróit, akik a török hivatalok és a lakosság között közvetítettek. Ezeket a kenézeket, primiküröket vagy kodzsabasikat ekkor azonban már nem a lakosság választotta, hanem a török hatóságok nevezték ki őket, s szolgálataikért adómentességet, gyakran javadalombirtokot is adtak nekik. A tisztség a kinevezők beleegyezésével általában apáról fiúra szállt, s viselőjének kötelességeit – közreműködés az adószedésben és rendfenntartásban – török törvények határozták meg.⁵² Helyzetükből természetesen következett, hogy a helyi előljárók lassan a hódítókhoz idomultak, a lakosság érdekeinek küzdelmes és veszélyes képviselői helyett a megbízóiktól felkínált előnyöket és hatalom-morzskákat választották. Már a 16. században gyakori panasz volt, hogy ugyanolyan törvénytelenégeket és visszaéléseket követnek el, mint a törökök.

Egy 1516. márc. 15-én, tehát Szendrő eleste után fél évszázaddal kelt szultáni rendelet⁵³ elmondja, hogy a szendrői szandzsák „vlahjai, vojnyukjai és más hitetlen rájái” panaszt tettek a Portán a szandzsákbégek és embereik törvénytelen adókövetelése miatt. A vojvodák mellett „a szandzsákbég emberei, szubasijjai, a kenézek és primikürök is mindenféle jogtalanságot és erőszakot követnek el, s a (ráját) hazug rágalomokkal vádolják; s mivel ők is sok erőszakosságot és kárt tesznek, helyzetük nagyon elszomorító.” (A „hazug rágalomokat” az irat később pontosítja: ártatlan em-

bereket megvádolnak, faluról-falura hurcolnak, majd büntetése címén elveszik értékeiket.) A rendelet újra lefekteti a törvényes adók nagyságát és a bepanaszolt tisztségviselők hatáskörét, intézkedik, hogy ha egy kenéz vagy primikür sanyargatja a ráját, a szandzsákbég (akinek kíséretében és emberei-vel a visszaéléseket elkövették!) csapja el és alkalmas embert nevezzen ki a helyére. A törvényesség e kétes értékű biztosítása után a rendelet már szigorúbban tilalmazza azt, hogy a lakosság a maga körében önkormányzatoszervezzen: „Nagyhatalmú parancsom arra is szól, hogy ezentúl a valah nép és mások ne tartsanak választásokat és szervezeteket ne hozzanak létre; maguk közül, a maguk számára falusi előljárókat (kmeteket)⁵⁴ ne állítsanak. Ha megtennék, a kádik ezt azonnal jelentsék a szandzsákbégnek. A kmeteket és megválasztóikat példásan büntessék meg, s az értelmi szerzőket is, ahogy kell, vonják felelősségre.” „Magas parancsba adom azt is, hogy ezentúl a despoták kánunja néven ismert dőre szokásjog is eltöröltessék, s a felmerülő ügyekben a szandzsákbég és a vilájet kádijai járjanak el a szilárd seriat és a régi kánun értelmében.”

A lakosság saját előljárói azért nem tűntek el véglegesen. Akár mint a „falu vénjei”, akár mint a faluközösségek legtekintélyesebb tagjai jártak el a települések mindennapi élete során felmerülő apróbb ügyekben.⁵⁵ A fennmaradt balkáni kádijegyzőkönyvek, amelyek városi hivatalokban készültek ugyan, de a környékbeli falvak életébe is bevilágítanak, azt mutatják, hogy a falusiak kisebb kihágások eligazítására, szerződések, megegyezések kötéseire nem keresték fel a török bírót, hanem előljáróik vezetésével, a falu közösegének jelenlétében, jobbára szóban és az ősi szokásjogot követve intézték el belső ügyeiket.⁵⁶

Általánosságban úgy tűnik, hogy a régi szokások és a belső öngazgatás a fejlődés legalacsonyabb szintjén álló, törzsi közösségekben,⁵⁷ más oldalon pedig éppen a fejlett önkormányzatú településekben (itt már Magyarországra gondolhatunk) tartották szívósan magukat: a patriarchális közösségek életét értelmetlen lett volna megbolygatni, hiszen nem jelentettek hatalmi tényezőt, a fejlett közösségekkel pedig a török adminisztráció sem bírt elbánni. Az a forma viszont, amely a két szélsőség között legáltalánosabban jellemezte a balkáni településeket: a faluközösség és a fejletlen város⁵⁸ nyomasztóan érezte a török hatóságok autoritását. Saját, választott, öngazgató szervezeteiket a törökök nem ismerték el, velük a település ügyeiben csak esetlegesen léptek kapcsolatba, s ezzel lehetetlenné tették minden önkormányzat egyik legfontosabb feladata, az érdekképviselet ellátását. Azon a szinten viszont, amelynél a török kormányzat elismerte a lakosság előljá-

róit (elsősorban a kenézeket), éppen ez az elismerés tette felemássá e szervezetek önkormányzati-érdekképviseleti működését.

Egyetlen olyan szervezet volt, amelyet a törökök is autonómnak ismertek el és széleskörű privilégiumokkal ruházták fel, a görögkeleti egyházé. Fennmaradásának óriási jelentősége van, még akkor is, ha a századok során felső vezetésében a balkáni népek sorsára előnytelen változások mentek végbe. Bár a magas egyházi méltóságok viselői a 15–16. században is jó kapcsolatot tartottak a török államvezetéssel, egyházaik ekkor még „nemzetieknek” nevezhetők. A vallás mellett a nyelv és a kultúra őrzését is magukra vállalták, a törököktől engedett világi feladatok (adószedés, jogszolgáltatás) ellátásával pedig a felszámolt feudális rend egy darabkáját mentették át az új világba. Előnytelen változást itt is a birodalom általános hanyatlása hozott. Ez a konstantinápolyi patriarchai posztot is mind jobban korrumpálta, vele együtt züllöttek le (néhányuk a 18. században végleg eltöröltetvén) a balkáni patriarchátusok és egyházmegyék is. A helyi főpapságot a 17. századra mindenütt görögök váltották fel, bevégezvén a balkáni egyházak „ellenemzetietlenítését”.⁵⁹ A hívek mellett csak a velük egysorsú alsópapok és szerzetesek tartottak ki, csak a kolostorok falai közé zárva élhetett tovább az a világ, amelyet a falakon kívül az idegen uralom olyannyira megtépázott. Itt őrizték meg az írott nyelvet és a saját művészetet, s nem véletlen, hogy később a nemzeti ébredés eszméi is szerzetesi cellákban születtek. A kolostorlakók és a települések papjai azonban, bármilyen nagy hivatást töltöttek is be, hatalom híján inkább csak a jövő számára, a kultúra őrzésével védtek a meghódítottak érdekeit.

Az őslakosság így végül magára maradt. Azok, akik akár áttéréssel, akár nyelvüket és hitüket megtartva a hódítók közé és mellé sodródtak, tovább már nem lehettek valódi vezetői. Azok viszont, akik a közös sors vállalásával alkalmasak lettek volna erre, teljesen kívül rekedtek a hatalmon és mindennemű döntés meghozatalán. Ez a helyzet egyenes következménye volt annak, hogy a balkáni országok teljes területükben áldozatul estek a hódításnak. A megszálló hatalom konszolidálódni tudott, s rátelepedett az élet minden lényeges területére. A meghódítottak nem számíthattak külső segítségre, elmenekülni nem volt hová, így csak a beépülés és a jogfosztottság között választhattak.

Az önálló állami lét és az öngazgatás lehetőségének elvesztésén túl a török uralom még egy, mindennél súlyosabb következménnyel járt.

Ma már kétségtelennek látszik, hogy a hódítást követő békekorszak első évtizedei valamelyes gazdasági fejlődést és általában nyugodalmasabb

életet hoztak. Ezért később súlyos árat kellett fizetni, nemcsak azt, hogy a haszon elsősorban a megszállókat gazdagította. Lehet, hogy abban a történelmi helyzetben, amikor az ellenfelek szembekerültek, a török birodalom a feudális viszályokban meggyengült balkáni országokhoz képest a szervezetség magasabb szintjét képviselte. De azután, hogy ezt új tartományaiba is átültette, nem tudta fejlődésüket tovább ösztönözni. Olyan rendszert kényszerített rájuk, amelyben szinte semmi nem változott, s ami kevés mégis mozdult, az a lent lévők életét nem tudta az újat teremtő átalakítás erejével érinteni. Immár egyértelműen visszavető hatása csak a birodalom általános hanyatlásának lett. A Balkánon közel fél évezredig ólomlábakon járt az idő.

Magyarország középső, megszállt harmadán a törökök balkáni típusú igazgatást vezettek be. Az ország sajátos körülményei azonban ezt annyira átalakították, hogy inkább csak külső jegyeiben, s nem tartalmában emlékeztetett a balkáni berendezkedésre. Az állandó hadiállapot, a királyi Magyarország léte, a magyar nemességnek és szervezeteinek fennmaradása azt eredményezte, hogy a törökök a saját területük fölötti uralomban is osztozkodni kényszerültek a magyar nemességgel, az igazgatás alsó szintjén pedig élni hagyták a meghódítottak önkormányzatait.

Balkáni történészek a félsziget egyes területeinek esetében is kondominiumról beszélnek. A hegyvidéki Montenegró és Hercegovina patriarchalis, a törzsit alig meghaladó közösségei érintetlenül élnek tovább. Belső szervezetükben a hatalom saját vezetőik és a belőlük alakult gyűlés (zbor) kezében maradt, a török igazgatás csupán adóztatta és távolról szemmel tartotta őket.⁶⁰ Míg azonban itt ez egy bonyodalmakat nem okozó ősi állapot fenntartását és egyben konzerválását jelentette, addig a magyarországi kettős uralom szakadatlan harc eredménye; ez mentette meg az országot attól, hogy a török uralom éppen legsúlyosabb következménye, konzerváló, tespedésre szorító hatása itt is érvényesüljön.

Jegyzetek

1. *Barkan*, Kanunlar, 355–387.
2. Damaszkusz és Aleppó tartományaiban a bevételek 60 %-át tímárookra osztották. *Káldy-Nagy Gyula*: Nagy Szulejmán és az oszmán birodalom kifejlődése. Kézirat. Bp. 1980, 286.
3. *P.M. Holt*: Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922. (A Political History.) Ithaca – London 1975⁴, a Közel-Kelet és Egyiptom természeti adottságai, gazdálkodásának szintje és társadalmá a török hódítás előestéjén: 1–19.

- inalcik*, The Ottoman Empire, 105–107; A History of the Ottoman Empire to 1730. (Tanulmánygyűjtemény *M.A. Cook* kiadásában és bevezetőjével.) Cambridge 1976, 80, 160.
5. *Holt*, Egypt, 57–102; A History of the Ottoman Empire, 178–179.
6. *Holt*, Egypt, 71–84; A History of the Ottoman Empire, 80–81.
7. I.m. 100–101, 109–110, 151–152, 178. *Inalcik*, The Ottoman Empire, 80–81.
8. *M. Emerit*: Les tributs privilégiés en Algérie dans la première moitié du XIXe siècle. *Annales* 21 (1966):1, 44–58.
9. A tatár fővárosban először 1532-ben jelenik meg török alakulat az új kán hívására (Le Khanat de Crimée, 8.); Bukarestbe 1462-ben telepszik be török katonaság (*C.C. Giurescu*: Du caractère des relations entre les Roumains et les Turcs. *Roumanie. Pages d'histoire* 3(1978):1, 197. *Istoria României în date*. Bukarest 1972, 100.); Moldva fővárosában, Suceava-ban 1538-ban hagy Nagy Szulejmán 500 fős őrséget (*A. Decei*: *Istoria imperiului otoman pînă la 1656*. Bukarest 1978, 188.).
10. Le Khanat de Crimée, 9.
11. *Decei*, *Istoria*, 139.
12. A tatárok és a porta viszonyának megítélésében ma is két nézet áll szemben egymással. Az első a Krímet bábállamnak tekinti, amely nem volt több, mint a porta kelet-európai hatalmi politikájának pusztá eszköze. Általában ezzel a nézettel találkozunk a múlt századi és századeleji nagy oszmanisták (Hammer, Iorga stb.) munkáiban, szélsőségesen fogalmazta meg *V.D. Szmimov*: Krümszkoje hanzstvo pod verhovensztvom Otomanszkoj Portü do nacsala XVIII veka. Szentpétervár 1887. Az újabb irodalomból látszólag tárgyilagos, valójában a tatárok minden megmozdulása mögött a porta érdekeit keresi: *I.B. Grekov*: Ocserki po isztorii mezsdunarodnih otnosenij Vosztocnoj Evropü, XIV–XVI. vv. Moszkva 1963. A másik álláspont a Krím alávettségében korszakokat választ szét, a 15–16. századra valóságos gazdasági és politikai autonómiát tulajdonít neki. A legfrissebb munkákból: *J. Matuz*: *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*. Freiburg 1976. A Le Khanat de Crimée... c. id. munka. *A.W. Fisher*: *The Crimean Tatars*. Stanford 1978.
13. A felsorolt munkákon kívül, speciálisan a kánság pénzviszonyaira *A.W. Fisher*: *Les rapports ottomans avec la Crimée. L'aspect financier. Cahier du Monde russe et soviétique* 13:3, 368–382.
14. *Istoria României*. Compendiu. Bukarest 1969, 185.
15. *M. Maxim*: Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594. *Revue roumaine d'histoire* 1977:3. 483.
16. *Istoria României*, 185, 205–206.
17. A török „monopóliumok” részlegességét írja le *Giurescu*, *Du caractère des relations*, 207–213.
18. *Istoria României*, 188.
19. *Decei*, *Istoria imperiului otoman*, 91.
20. *Inalcik*, *Ottoman Methods of Conquest*.
21. *Ö.L. Barkan*: Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman. *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul* 11(1946–50), 524–569; 13, 56–79; 15, 209–329.

22. *A. Stojanovski*: La population dans les villes macédoniennes au XVe et XVIe siècle. *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé*, Szkopje 1970, 130.
23. *G. Polikruševa*: Islamisation de la région Reka dans le Nord-Est de la Macédoine. *La Macédoine et les Macédoniens*, 138.
24. Izvori za bölgaskkata isztorija. XIII/1, Szófia 1966, 388–429.
25. I.m. 160–297 ill. 298–334.
26. Izvori za bölgarszkata isztorija. X., Szófia 1964, 21–60.
27. Már a vidini szandzsákban ez volt a helyzet: fél évszázaddal a hódítás után csak az erődített helyeken volt számottevő (kb. 50 %-os) mohamedán lakosság, a falvakba már nem jutott telepes. *D. Bojanics – Lukacs*: Vidin i vidinszkijat szandzsek prez 15–16 vek. Szófia 1975, 31.
28. *H. Inalcik*: 1431 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. *IV. Türk Tarih Kongresi, Tebligler*, Ankara 1952, 132–139.; *uő*: Suret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara 1954.; *uő*: Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, I. Ankara 1954, 158–159.
29. *Inalcik*, Fatih devri, 145–146.
30. I.m. 150–151.
31. I.m. 151–152.; *Historija naroda Jugoslavije*, II. Zágráb 1959, 75.
32. *Inalcik*, Fatih devri, 152–153.
33. *Historija naroda Jugoslavije*, II. 76.; *B. Djurdjev*: Hrišćani spahije u sevornoj Srbiji u XV veku. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* IV(1952), 166.; *Inalcik*, Fatih devri, 155.
34. A vidini szandzsák 16 keresztény tímárbirtokosa közül kilenc 1.000 akcse alatti jövedelmet élvezett (1454/55-ös összeírás). *Bojanics – Lukacs*, Vidin i vidinszkijat szandzsak, 26.
35. *Historija naroda Jugoslavije*, II. 77.; *Djurdjev*, Hrišćani spahije, 167.
36. *Inalcik*, Fatih devri, 155–156, 158.
37. I.m. 180.
38. *D. Bojanić-Lukač*: Negotinska krajina u vreme turske vladavine. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 31–32(1968–69), 68–83.; *J. Zontar*: Die Südslawen und die Türken. *Internationales Kulturhistorisches Symposium, Megersdorf 1969*, I., Eisenstadt 1972, 96–97. Hercegovinában 10 háztartásonként (*Inalcik*, Fatih devri, 154.), a szendrői szandzsákban 5-önként (*Barkan*, Kanunlar, 325.) állítottak egy lovast, Vidin és Branicsevo vlahjai egyenként lovon szolgáltak (*Inalcik*, Adaletnámeler, 96.).
39. *Stojanovski*, La population, 128.
40. *Zirojević*, Tursko vojno uredenje, 112–158, 255.; *uő*: Turska utvrdena mesta na području danasje Vojvodine, Slavonije i Baranje. *Zbornik za istoriju*, 14(1976), 99–143.
41. Legújabbán *Gökbilgin*, Osmanli müesseseleri, 103.
42. *Tadić*, L'unité économique, 634.
43. *D. Kovačević*: Le rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle. *La ville Balkanique, XVe–XIXe ss.* (Studia Balcanica 3), Szófia 1970, 133–138.
44. *R. Samardžić*: Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVe siècle. *La ville Balkanique* 33–44.

45. *Tadić*, L'unité économique, 634.
46. I.m. 635.
47. *Samarđžić*: Belgrade, 34.
48. *G.J. Brătianu*: Etudes sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane. *Byzantion* 1929, 83–107. *Uő*: Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans. *Byzantion* 1931, 641–656. *M. Alexandrescu-Dersca*: Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. *Studia et Acta Orientalia* 1957, 13–37.
49. *Tadić*, L'unité économique, 634.
50. *V. Tăpkova-Zaimova*: Sur les débuts de colonies ragusaines dans les territoire bulgares (fin du XVe s.). *La ville Balkanique*, 125.
51. *Tadić*, La Grèce et la Dalmatie, 1–10.; *J. Kalić*: Les contacts commerciaux des pays balkaniques avec la Hongrie durant la seconde moitié du XVe siècle. *Actes du 1er Congrès int. des études Balkaniques*, III. Szófia 1969, 619–625.; *J. Voje*: La structure de la classe des marchands en Bosnie et en Serbie pendant la deuxième moitié du XVe siècle. *Uott* 627–632.; *M. Dan – S. Goldenberg*: Marchands balkaniques et levantains dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècle. *Uott* 641–648.; *Tadić*, Unité économique, *Uott* 633–640.; *Tăpkova-Zaimova*, Sur les débuts, *La ville Balkanique* 125–131.; *Samarđžić*, Belgrade, *Uott* 33–44.; *C. Șerban*: Le rôle économique des villes roumaines aux XVIIe et XVIIIe siècle dans le contexte de leurs relations avec l'Europe de Sud-Est. *Uott* 139–153.
52. *Barkan*, Kanunlar, 306, 311, 325.; *Kanuni i kanunname za Bosanski*, 41, 103–105.; *D. Djurdjev*: O knezovima pod turskom upravom. *Istoriski časopis* 1(1949):1–2, 133–166.; *M. Vasić*: Knezine i knezovi timarije u Zvorničkom sandžaku u XVI veku. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 10(1959), 247–278.; *E. Grozdanova*: Fizikalnūje funkcii i objazannosztyi bolgarszkih knezov, sztarejsin i kodzsabasijev (XV–XVIII.vv.). *Bulgarian Historical Review* 3(1973), 42–60. *uő*: Bőlgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. Szófia 1979.
53. *Inalcik*, Adaletnameler, 95–99.
54. Itt is megfigyelhetjük a török iratok megszövegezésének azt a módját, hogy a helyi lakosság sajátos intézményeiről vagy szokásairól beszélve az illető nép nyelvének terminusait használják akkor is, ha létezett szinonim török kifejezés. A jelen esetben a „kmet” szó átvétele természetes, de a választást is a megfelelő szláv „izbor” szóval nevezi meg az irat, ezzel hangsúlyozva a töröktől eltérő szokást.
55. *E. Grozdanova*: Le fondements économiques de la commune rurale dans les régions bulgares (XVe–XVIIIe siècles). *Etudes balkaniques* 1974:1, 30–40.; *uő*: Bőlgarszki obstini kato kreditirana sztrana v lihovarszkite operaciji (XVII–XVIII.v.). *Iztoricseszki pregled* 1974:3, 61–70.; *D. Antonijević*: Položaj starih osoba u obićajnom pravu južnih slovena. *Obićajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama*, Belgrad 1974, (a továbbiakban: *Obićajno pravo*), 443–454.; *F. Milkova*: O nyekotorūh funkcijah bolgarszkih obscsin konca XIX veka, szvjazannūh sz bolgarszkim obūcsenjūm pravom. *Obićajno pravo*, 199–214.
56. A szokásjog továbbélésére lásd az *Obićajno pravo...* c. idézett kötet tanulmányait, különösen *M. Andréev*: Le droit contumier des slaves du sud et leurs organisation d'autogestion pendant la domination ottomane, 13–19., ill. *M. Bolović*: Tragovi

- naseg srednjevekovnog krivičnog prava u turskim zakonskim spomenicima. *Istorički časopis* VI(1956), 1–11.
57. V. Čubrilović: Patrijalhalna društva u njihova običajna prava u Albaniji i Crnoj Gori srednjeg veka. *Običajno pravo*, 43–68.; B. Djurdjev: L'importance du „zbor” (comice) monténégrin au XVIIe siècle. *Običajno pravo*, 297–299.; D. Dragojlović: Institution de responsabilité collective chez les Slaves des Balkans. *Običajno pravo*, 425–427.
58. M. Hadžijahić: Quelques types de villes privilégiées dans le féodalisme turc. *Običajno pravo*, 414–418.
59. F. Babines: Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München 1953, 470.; Werner, Die Geburt, 295.; Tyan: Histoire de l'organisation, 93.; Handrovics László: L'église serbe sous la domination turque. Párizs 1947.; J. Koropec: Die christlichen Kirchen der Jugoslaven unter der Türkenherrschaft. *Internationales Kulturhistorisches Symposium, Mogersdorf 1969*, 1., Eisenstadt 1972, 145–154. Ch. Papastathis: L'église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottomane. *Običajno pravo*, 187–196.; Z. Pljakov: Quelques question l'histoire de l'archevêche-patriarat d'Ipek à la fin du XVIIe s. et l'autonomie de la population non-musulmane des pays balkaniques au XVe et XVIIIe ss. *Etudes historiques* IV, 243–263.; G. Nesev: K voprosu o szosztójanyii bolgarszkih cerkvej i monasztürej v pervüje sztoletyija oszmanszkiego vlagyicesztva. *Etudes historiques* V, 273–290.
60. Vö, a 189. jegyzettel. B. Cvetkova: Les institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden 1978, 6–7.